

ՀԱԿՈՒ ՓԱՓԱՉՅԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ 1823 Թ. ԲՈՂՈՒՐԱԳԻՐԸ

Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանի հետ միավորման բախտորոշ իրադարձությանը նախորդող տասնամյակների պատմությունը, դեռևս XIX դ. կեսերից իր վրա է սեևոել հայ, ռուս և այլազգի հետազոտողների ուշադրությունը:

Ուշադրավ են հատկապես միավորմանը հաջորդող տասնամյակներում կատարված տնտեսական կյանքի, հողատիրության և ագրարային հարաբերությունների, բնակչության էթնիկական և սոցիալական կազմի վիճակագրական ուսումնասիրությունները, որոնք ժամանակագրորեն ավելի մոտ լինելով հիշյալ շրջանին, առավել ճշգրիտ պատկերացում են տալիս երկրում տիրող բնդհանուր իրավիճակի մասին:

Այդ հետազոտությունները, սակայն, մեծ մասամբ կոչված էին պարզելու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ստատիկ պատկերը, այսինքն այն, ինչ որ վաղ ժամանակներից և՛ մահմեդական իրավունքով, և՛ սովորույթային օրենքներով, ավանդաբար կիրառվում էր Իրանում, տվյալ դեպքում Անդրկովկասի խանական տիրապետություններում:

Իրողությունն այն էր, սակայն, որ աշխատավորական զանգվածների և ամբողջապես վերցրած հայ ազգաբնակչության տնտեսական և արտատնտեսական ճնշումները, հարստահարություններն ու կրոնական և ազգային խրտրականությունը, հարյուրամյակներ շարունակվելով, Անդրկովկասի տարրեր հատվածների Ռուսաստանի հետ միավորմանը նախորդող տասնամյակներում արդեն, առօրյա երևույթներ էին դարձել:

Նախորդ դարի վերջերից նոր թափ առած Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական շարժումներն ու Ռուսաստանի հետ միավորվելու ուղղությամբ կատարված գործնական քայլերը, ղուգորդված ռուսական ղեկի պարբերական հաջողությունների հետ, XIX դարի սկզբներին արդեն նշանավորվեցին պատմական նոր հեղաբեկումներով և սոցիալ-քաղաքական արձատական տեղաշարժերով: Այս իրադարձությունները եկան երկրի ներսում առավել ևս սրելու ներքին հակասությունները, տեղի տալով արևելյան բռնատիրությանը բնորոշ անձի և գույքի մինչ այդ էլ անհանդուրժելի անապահովության սաստկացմանն ու բնակչության կողոպուտի և հարստահարության սանձադերձմանը:

Հայկական պատմողական և գիվանական աղբյուրներին ղուգահեռ, երկրում տիրող ծայրահեղ ծանր կացության և բնակչության անապահով վիճակի վերաբերյալ ուշադրավ տվյալներ են պարունակում նաև պարսկալեզու գիվանական վավերագրերը: Այդ վավերագրերի մեջ մեծ թիվ են կաղմում, մի կողմից հայ հոգևոր առաջնորդների և աշխարհիկ գործիչների, և մյուս կողմից

Նրևանի Մուհամմադ խան Կաշարի (1784—1805), Հուսեյնկուլի խանի (1807—1827) կամ նրա եղբոր՝ Հասան խանի և հատկապես գահաժառանգ և փոխարքա Աբբաս-Միրզայի միջև փոխանակված պաշտոնական փաստաթղթերն ու առաքված գրությունների պատճենները:

Այս ուշագրավ վավերագրական նյութի քննական-համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս հավաստելու, ինչպես դարասկզբին, այնպես նաև 1804—1813 թթ. պատերազմական գործողություններին, Գուլիստանի պայմանագրին հաջորդած տարիներին իրանական իշխանությունների կողմից ազգաբնակչության տարբեր խավերի նկատմամբ Արևելյան Հայաստանում և հատկապես Արարատյան երկրում սանձազերծված հարստահարությունների զանգվածային բնույթը:

XIX դարի առաջին քառորդի մի քանի հարյուր դիվանական վավերագրերի մեջ, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Ներսես Աշտարակեցու գրությունները, հատկապես 1823 թ. Աբբաս-Միրզային ներկայացված բողոքագիրը, որտեղ մանրամասն նկարագրված են 1798—1822 թթ. Նրևանի սարգար Հուսեյնկուլի խանի, նրա եղբոր՝ Հասան խանի և նրանց ստորադասների կողմից էջմիածնի միաբանության նկատմամբ դրսևորված ոտնձգությունները, պարբերաբար կրկնվող ինչքի և ունեցվածքի հափշտակումներն ու մեծագումար դրամական բռնագանձումները, որոնք այդ տարիներին աննախընթաց շափերի էին հասել, վանքին կանգնեցնելով ահռելի պարտքերի առաջ:

Ծանոթանալով վավերագրի բովանդակությանը, սկամա հիշում ես Խ. Աբովյանի անմահ երկի այն տողերը, երբ էջմիածնի հոգևորականները, պատմելով իրենց վիճակի մասին, եզրակացնում են. «Ախր, մեզ որ էդ են անում, ձեզ ինչ կանեն»: Իրոք, եթե այդպիսին էր դարեր շարունակ սեֆյան արքաների հրովարտակներով, իսկ առավել ևս ժամանակակից արքայի և գահաժառանգ ու փոխարքա Աբբաս-Միրզայի հրամանագրերով, իբրև թե բարձրագույն հովանավորությանը ենթակա, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության կենտրոնը հանդիսացող էջմիածնի վիճակը, ապա պարզ է, թե ինչքան ծանր են եղել հարկատու ժողովրդի և աշխատավորական զանգվածների ուսերին բարդվող հարկապահանջության ու կեղեքումների լուծն ու որքան ապերասան ընչաքաղց խանի և նրա մերձավորների ու ստորադաս ոհմակի բնություններն ու կամայականությունները:

Նրկրում մոլեգնող անիշխանության և կամայականությունների, ինչպես նաև էջմիածնի վանքի և միաբանության նկատմամբ գործադրվող բռնությունների վերաբերյալ տեղեկություններ կան ցրված պատմողական և դիվանական աղբյուրներում, որոնց ճշմարտացի գեղարվեստական արտացոլումը գտնում ենք Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպում: Ներսես Աշտարակեցու սույն բողոքագիրը, սակայն, հանդիսանալով ժամանակի խոշորագույն ազգային, եկեղեցական և հասարակական-քաղաքական գործչի կողմից շարադրված պաշտոնական փաստաթուղթ, ուր մանրամասնորեն նկարագրված են նշված տասնամյակներին վանքում տեղի ունեցած դեպքերը, որպես առավել հավաստի սկզբնաղբյուր, ավելի ամբողջական պատկերացում է տալիս այդ թվականներին Արևելյան Հայաստանում տիրող սոցիալ-քաղաքական ծանր իրադրության մասին:

Բողոքագիրը շարադրված է դիվանագիտական ոճով, արքունի գրագրությունների էտիկետին համապատասխան: Նույն այդ թվականներին, ծավալե-

լով բուռն քաղաքական գործունեություն և լայնորեն համագործակցելով Անգլերկովկասի ուսական հրամանատարության և պետական գործիչների հետ, իրանական բռնակալության լծից Հայաստանի ազատագրման և Ռուսաստանի հետ միավորման համար զինված պայքարի կոչ անող Ներսես Աշտարակեցին, հարկադրված էր ծայրից ծայր իրանական իշխանությունների դաժանության, բռնությունների ու հարստահարության մասին պատմող իր բողոքագրում, Ֆաթհ-Ալի շահին և Աբրահամ-Միրզային հիշելիս, ակամա նրանց անվանել «ողորմած և բարեխնամ», վանքի և հոգևորականության նկատմամբ «հոգատար և բարյացակամ» և այլն: Արտահայտություններ, որոնք զիվանագրական (զիպլոմատիկական) ձև են միայն, և, ինչպես ասվեց, տրամադծորեն միանգամայն հակառակ՝ բողոքագրի ոգուն ու բովանդակությանը և հեղինակի մտածողությանն ու քաղաքական աշխարհայացքին:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային բաժնի կաթողիկոսական զիվանում պահպանվել է բողոքագրի պատճենը՝ բաղկացած երեք թերթից: Առաջին թերթի սկզբում մակագրված է՝ «Յրինակ խնդրագրոյ Ներսէս արքեպիսկոպոսի առ արքայորդին պարսից, յամի 1823 հոկտեմբերի» և ապա պարսկերեն, միայն از نرسیس از کبار بشاهزاده (Ներսես արքեպիսկոպոսից — արքայորդուն): Ընդօրինակությունը կատարված է ոչ հմուտ պարսկագետի ձեռքով, բաղմաթիվ բերականական և ուղղագրական սխալներով:

Բողոքագրում առկա փաստական նյութը հայագիտական լայն շրջանակներին մատչելի դարձնելու նպատակով, ստորև հրատարակում ենք վավերագրի հայերեն թարգմանությունը:

Ներսես Աշտարակեցու 1823 թ. Իրանի փոխարեա Աբրահամ-Միրզային ներկայացրած բողոքագրի հայերեն թարգմանությունը

(Մատենադարան, կաթողիկոսական զիվան, թղթ. 1 հ. վավ. 707)

Շատ տարիներ էջմիածնի վանքը գտնվելով Իրանի արքաների հովանավորության ներքո ազատորեն զոյատևել է ու պահպանվել, իսկ նրա հոշակը տարածվել է բոլոր ժողովուրդների մոտ:

Սակայն հիշրեթի 1212 (1797—1798) թ. Երևանի Մուհամմադ խանը, շանսալով նորին արքայական մեծության հրամանին և առանց հաշվի առնելու նախկին արքաների կողմից էջմիածնի վանքի հարկային արտոնությունների և հայկական համայնքների իրավունքների վերաբերյալ տրված հրովարտակաները, ինչպես նաև արհամարհելով այլ պետությունների հովանու տակ ապրող հազարավոր հայերի կամքը, վանքի հարստությունը հափշտակելու նպատակով, բռնացավ հայ հոգևորականների ու ժողովրդի վրա և, հակառակ ընդունված կարգի, բոլորի կաթողիկոսի ընտրությունը կատարվում է՝ հաշվի առնելով Իրանի, Քուրքիայի և Ռուսաստանի սահմաններում բնակվող բոլոր հայերի ցանկությունն ու միաձայն որոշումը, և հաստատվում է հիշյալ երկրների արքաների ու կայսրերի հրովարտականերով, կրկնված զինվորների միջամտությամբ, իր ցանկացած մարդուն դարձրեց էջմիածնի կաթողիկոս և, յուրացնելով էջմիածնի հարստությունը, նրան ետին թշվառության մատնեց:

Եթե շիններ Ռուսաց կայսրի հոգատարությունը իր երկրում ապրող հայ հպատակների և Օսմանյան կայսրության մեջ կամ այլուր գտնվող հայերի

նկատմամբ, ինչպես նաև մեծազոր Ֆաթհ-Ալի շահի և բարձրապատան Արքայորդու և փոխարքայի ցուցաբերած հովանավորությունը, որ հակադրվեց Մուհամմադ խանի շարամտությանը, երբեք հնարավոր չէր լինի վերստին փոխել կաթողիկոսին և հեռացնել նրա մերձավորներին: Նորին մեծություն Շահի և Արքայորդու բարեխնամ ողորմածության շնորհիվ էր, որ զսպվեց Մուհամմադ խանի անհնազանդությունը և ողջ հայոց ազգի ընտրյալ Դանիել կաթողիկոսը Մարաղայից ետ ուղարկվեց ու նստեցվեց իր գահին: Դրանից հետո էր, որ վանքը նորից սկսեց հետզհետե բարեկարգվել և վերագտնել իր նախկին պայծառությունը:

Սակայն այս վիճակը մեկ տարուց ավելի շտեկեց: Շուտով Երևանի տիրակալները նորից սկսեցին բռնություններ գործադրել և ստնձգություններ թույլ տալ և վանքի հետ վարվել այնպես, որ հակասում էր մեր վանքի նկատմամբ նորին գերազանցություն Արքայորդու ունեցած ազնիվ և բարեխնամ վերաբերմունքին:

Որպես էջմիածնի միաբաններից մեկը ես շեմ կարող շմտահոգվել վանքի ներկա անմխիթար դրությանը և վեհափառ կաթողիկոսի ու հայ ժողովրդի, ինչպես նաև մեր հոգևորականների՝ իմ եղբայրների վիճակով, շմտածելու նրանց նկատմամբ գործադրվող բռնություններն ու ստնձգությունները կանխելու և Ձեզ հայտնի պարտքերից ազատելու մասին:

Իմանալով Ձերդ գերազանցության էջմիածնի նկատմամբ ունեցած հոգատարության մասին և համոզված որ Դուք միայն ի զորու եք պաշտպանության տակ առնել և ազատել վանքը հսկայական պարտքերի ծանր բեռից ու անընդմեջ ստնձգություններից, Տաթևի գերաշնորհ առաջնորդ, դարաբաղցի Մարտիրոս արքեպիսկոպոսին ուղարկում եմ ներկայանալու Ձերդ գերազանցությանը և հանձնելու սույն խնդրագիրը, որով Ձեր ուշադրությանն եմ ներկայացնում էջմիածնի վանքի և անձամբ վեհափառ կաթողիկոսի ու միաբանության նկատմամբ վերջին 15 տարիների ընթացքում կատարված բացահայտ բռնությունների ու ստնձգությունների մանրամասն նկարագրությունը՝ հուսալով, որ այն նորին գերազանցություն Արքայորդու արքայական բարեխնամությանն ու հոգատարությանը կարժանանա:

Հիշրեթի 1224 (1809) թ., երբ լուրեր էին տարածվել, թե սուսաց զորքը շարժվում է դեպի Երևան, և երբ Դանիել կաթողիկոսը ծանր հիվանդ էր, Երեվանի սարգարը էջմիածնի վանքից ավելի քան 12500 թուման կանխիկ դրամ և մի քանի ժամացույց է վերցրել, իսկ երբ կաթողիկոսը վախճանվեց և սուսաց զորքը վերադարձավ, սարգարը նորից ավելի քան 1000 թուման դրամ վերցրեց էջմիածնի վանքից: Հասան խանն էլ իր հերթին մի քանի կըզըբաշ հարկահանների ձեռքով որոշ հոգևորականների կալանքի տակ վերցրեց: Ստիպված եղանք ավելի քան 500 թուման վճարել և մեծ դժվարությամբ ազատել նրանց: Հասան խանը միաժամանակ վանքում եղած ամբողջ ցորենն ու գարին, որ մանր 47 փարայով մեծ դժվարությամբ ու շարշարանքով գնվել և բերվել էր հեռու վայրերից, վերցրեց, խոստանալով, իբր սուսաց զորքի հեռանալուց հետո յուրաքանչյուր մանի դիմաց 5 ման վերադարձնել, և այսպիսով վանքը մինչև նոր բերքը զրկվեց հացահատիկի պաշարից:

Հիշրեթի 1226 (1811) թ. Քաղի խանի եղբայրն իր խմբով բռնանալով վանականների վրա, պահանջեց, որ որբանոցի կույս աղջիկներից մեկին ուղարկեն իր տունը և այնպիսի բռնություններ գործեց, որ Երևանի խաներից ոչ մե-

կը երբեք չէր համարձակվել: Այդ ժամանակ սարդարը Քավրիզում էր գտնվում: Մինք էլ բողոքեցինք Հասան խանին, իսկ խանը փոխանակ վանքն իր պաշտպանութեան տակ վերցնելու և Քաղի խանի եղբորն հեռացնելու, նախ գաղտնաբար վանականներից մեկին զխատել տվեց, իսկ հետո ինձ 16 օր մի սննյակում արգելափակեց՝ սպառնալով հրանոթի բերանին կապել: Այնուհետև մի այլ վանականի, վանքի երկու սպասավորների հետ, մեծ նեղութունների ենթարկելով, հանցագործներին հատկացված բանտում բանտարկել տվեց և 400 թուման անձամբ, 50 թուման էլ յուրայինները ստանալուց հետո միայն ազատ արձակեց:

Սակայն, երբ այս դեպքերն էին տեղի ունենում, էջմիածինն առանց կաթողիկոսի էր մնացել և վանքի միաբաններն ու հոգևորականները այն հույսն ունեին, որ կաթողիկոսի ներկայութեան դեպքում, Նորին մեծութուն Շահն ու մեծափառ արքայորդին, Իրանի նախկին արքաների ժամանակներում եղածից ավելի հոգատարութուն կցուցաբերեն և էջմիածնի նկատմամբ թույլ տրվող բռնութունները, անիրավութուններն ու ոտնձգութունները վերջ կգտնեն:

Երբ կաթողիկոսը Նորին գերազանցութեան պայծառափայլ ընդունելութեանը արժանացավ, պատշաճ շնորհակց անցյալում տեղի ունեցած բռնութունների ու անիրավութունների մասին զեկուցել: Մինք գոհացանք միայն այն հույսով, որ այսուհետև և՛ վանքը, և՛ մենք բոլորս միշտ հովանավորյալ ու ապահով վիճակում կլինենք: Հատկապես որ Նորին գերազանցութունն իր արքայական բարի և ճշմարիտ խոսքով, անձամբ կաթողիկոսին հավաստեց էջմիածնի վանքի և բոլոր հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդների նկատմամբ իր կողմից ցուցաբերվելիք հարատև հովանավորութեան և բարյացակամ վերաբերմունքի մասին: Հատուկ հրովարտակով նաև էջմիածնի վանքի գյուղերն ու այլ գանձագին կալվածները արբունի հարկերից ազատ հռչակվեցին, և դեռ ավելին, պետական գանձարանից տարեկան 400 թուման կաթողիկոսին ոռճիկ նշանակվեց: Նորին գերազանցութունը իր մոտ կանչեց սարդար Հուսեյն խանին և կաթողիկոսի ներկայութեամբ հանձնարարեց ուշադիր լինել նրա նկատմամբ և այնպես պահպանել վանքը, որ էջմիածնի վրայով թռչուն անգամ չբահամարձակվի թռչել: Այս բոլորից հետո մոռացվեցին անցյալում վանքի և մեր դեմ թույլ տրված բռնութուններն ու անարդարութունները և պատճառած վնասները:

Իրողութունն այն է, սակայն, որ այդ օրվանից մինչև օրս և՛ անձամբ կաթողիկոսը, և՛ մյուս հոգևորականներն ու հայոց ազգը բախտ չեն ունեցել անմիջապես Նորին գերազանցութեան հովանու տակ գտնվելու, կամ գործադրված տեսնելու բարձրապատան արքայորդու բարեխնամ կարգադրութունները: Նորին գերազանցութեան կողմից սարդարին արված այդպիսի որոշակի հանձնարարութունից հետո, իհարկե օգում թռչող թռչուններից էջմիածնի վանքը վնասներ չկրեց, սակայն Նորին գերազանցութունը մոռացել էր սարդարին հանձնարարել, որ թռչուններից ավելի անհրաժեշտ էր զգույշ լինել վիշապներից և թույլ շտալ, որ նրանք ներխուժեն վանք և կաթողիկոսի և բոլոր հոգևորական ու աշխարհիկ մտավորականության ոսկորներն ու ողնաշարը ջարդուփշուր անեն և դրանով ավելի մեծ ավերածութեան ենթարկելով էջմիածնի վանքը, ծանր վիշտ պատճառեն հազարավոր հայերի:

Այս բոլորի արդյունքն եղավ այն, որ էջմիածնի վանքը չկարողացավ ազատվել անընդհատ ոտնձգութուններից ու նեղութուններից և ոչ միայն

կորցրեց իր ազատութիւնն ու անդորրը և զրկվեց եկամուտներից, այլ նաև հեռու մնաց նորին գերազանցութիւն փոխարքայի հոգատար, բարեխնամ և բարեբախտ ուշադրութիւնից:

Հիշրեթի 1226 (1811) թ. նորին գերազանցութիւնը, ելնելով էջմիածնի վանքի նկատմամբ իր դժբախտ և բարեխնամ վերաբերմունքից՝ հարգելով կաթողիկոսի խնդիրքը, իր մեծազոր հրովարտակով հրահանգեց վանքին վերադարձնել, ի բնե վանքի սեփականութիւնը հանդիսացող զանձագին Աշտարակ գյուղը, որը ժամանակին Մուհամմադ խանի հայր Հուսեյն-Ալի խանը բռնի սեփականել էր: Սարգարը խոստացավ վերադարձնել, պահանջելով, սակայն, որ դրա համար իրեն 1000 թուման փիշրաշ (նվեր) տրվի, և, բանի որ, առ այսօր վանքը չի կարողացել այդ գումարը վճարել, ուստի սարգարը գյուղը վերադարձնելու ցանկութիւն չի ցուցաբերում: Այսպիսով ահա, 13 տարի է, որ վանքն սպասում է նորին գերազանցութեան բարեբախտ հրամանի իրագործմանը, իսկ այդ ընթացքում հիշյալ գյուղից ստացվող եկամուտը սարգարն է յուրացնում:

Հիշրեթի 1228 (1813) թ. սարգարը բերեց ուսյաթներ բնակեցրեց Եղվարդ գյուղում, իսկ այդ գյուղի վեց դանդի (մաս) 4,5 դանդը էջմիածնի վանքին է պատկանում: Սակայն սարգարը սեփականել է գյուղի ամբողջ եկամուտը և վանքին ոչ մի բաժին չի տալիս:

Նույն թվականին էջմիածնի դպրեվանքի աշակերտներից Հարունին սարգարը կանչեց տարավ իր տունը և բռնի թլպատել տվեց:

Հիշրեթի 1231 (1816) թ. նորին գերազանցութիւնը էջմիածնի վանքի նրկատմամբ իր հոգատարութիւնը արտահայտելով, հատուկ հրովարտակով վանքապատկան բոլոր գյուղերն ազատեց արքունի հարկերից: Սակայն սարգարը, արհամարհելով այն, ամեն տարի կապալաչին կարգով, էջմիածնի վանքից 400 թուման է վերցնում, իսկ զանազան պարհակների ու մուրհակների (հավալե) ձևով, հիշյալ գյուղերի բնակիչներից 400 թումանից ավելի գումար է գանձում:

Հիշրեթի 1232 (1817) թ. էջմիածնի վանքի հոգևորականների և միաբանութեան կողմից խնդիրք ներկայացվեց, որպեսզի մուղանլուեցիները հեռանան վանքապատկան հողերից և այդ հողերը նորից հանձնվեն վանքի ժողովրդին: Սակայն սարգարը այդ բանին համաձայնվեց միայն վանքից 500 թուման ստանալուց հետո:

Հիշրեթի 1234 (1819) թ. խիստ հրահանգով, սարհանգ (գնդապետ) Մուհամմադ խանը մտել է էջմիածին և ցանկացել է մի բանի անվանի, բարձրատիճան հոգևորականների և գյուղի ավագների մի տան մեջ արգելափակել և դուռը քարով շարել, որպեսզի նրանք այնտեղ մեռնեն, պատճառաբանելով, իբր իրեն տեղեկացրել են, որ նրանք կաթողիկոսին շնն ենթարկվում: Չնայած այն բանին, որ կաթողիկոսն ու շատ ուրիշներ թախանձագին խնդրելով պընդել են, որ նրանց նման արարքի մասին ոչ ոք ոչինչ չի լսել և նման բան չի եղել, սարհանգը ոչ մի կարևորութիւն չտալով, մեկ ամսից վերադարձնելու խոստումով, 1000 թուման է վերցրել և, որպես խիղմաթանե (ծառայութեան վարձ), այն բանի համար, որ հոգևորականներին ազատ արձակի, բռնագանձել է ևս 100 թուման:

Հիշյալ թվականին, նույն վանքի որոշ մարդկանց, իրենց ցանած բամբակը վաճառելու համար, խանը բռնել էր և գանակոծման ենթարկել և որպեսզի

Տույլատրի իրենց խանութներից օգտվել, նրանցից 200 թուման էր բռնագանձել:

Հիշրեթի 1236 (1821) թ., կաթողիկոսը ուսաց մեծագոր Կայսրի համալիլով և շքանշանով ներկայացել էր սարգարին. մի շքանշան, որի ստացման ժամանակ, նախկին սարգարի ներկայացմամբ, նորին գերազանցությունը մեծ սրբախոսությամբ, հատուկ հրովարտակով արտոնել էր, որ կաթողիկոսն այն իր վզից կախի: Հաշվի շառնելով այն փաստը, որ ուսաց մեծագոր Կայսրի զորավարներ՝ նորին գերազանցություն նիկոլայ Ֆետոբորովիչ Ռաիշենն ու Ալեքսեյ Պետրովիչ Երմոլովը և ուսաց բանակի այլ գեներալներ ու աստիճանավորներ, մեծագոր Կայսրի ենթակաները լինելով, Իրանի մեծաշուք արքա, նորին մեծություն Ֆաթհ-Ալի շահի համալիլներն ու շքանշանները ընդունված կարգով կախում են իրենց վզից, երբ կաթողիկոսը վանք էր վերադարձել, սարգարը հանձնարարել էր հայտնել նրան, որ եթե մի անգամ ևս նա այդ շքանշանով ու համալիլով իրեն ներկայանա, թող հաստատ իմացած լինի, որ ներս մտնելուն պես այդ լանջակապով նրան խեղդամահ անել կտա:

Հիշրեթի 1237 (1822) թ., երբ կաթողիկոսը Ղարաբաղում էր գտնվում, էջմիածնի վանքի մեծ վանականներից երկուսը՝ գանձատան պետ, գերաշրնորհ Գրիգոր Եպիսկոպոսն ու Փիլիպոս Եպիսկոպոսը, որոնք Իզմիրից նոր էին եկել, և նրանց հարստության մասին լուրեր էին տարածվել, վախճանվեցին: Վաղ ժամանակներից վանքում ընդունված կարգ կա, որ այսպիսի դեպքերում, ճանաչված վանականներից ոմանք նրանց սենյակը կնքում են և մի քանի օրից, ընտրված հարգարժան վանականների ներկայությամբ, նորից բացում են և ինչ որ նրանցից հարստություն կամ անձնական իրեր է մնացած լինում, ցուցակագրում են և վերցնում ու պահում որպես էջմիածնի վանքի սեփականությունը: Այս դեպքում, սակայն, երբ սարգարն իմացավ հիշյալ երկու վանականների մահը, անմիջապես Ջաֆար խանին ուղարկեց և հանդուցյալ վանականների սենյակը իր կնիքով կնքել տվեց: Մի քանի օր հետո սարգարն անձամբ եկավ էջմիածին և հիշյալ Ջաֆար խանին կարգադրեց բացել հանդուցյալ վանականների դուռը և այնտեղ եղած հարստությունն ու անձնական իրերը ցուցակագրել և ցուցակը ներկայացնել իրեն: էջմիածնի վանականները թախանձագին խնդրելով փորձեցին բացատրել, որ նախկինում երբեք տեղական իշխանությունները վանքի այս կարգի գործերին չեն միջամտել և կարգադրություններ չեն արել, և որ այդպիսի միջամտությունը ստորացուցիչ է և անհանդուրժելի մեր հոգևորականության և ամբողջ հայ ազգի համար, քանի որ այդ լուրը կտարածվի ամենուրեք:

Ջաֆար խանը այս բողոքներն ու խնդրքները հաղորդեց սարգարին: Իսկ նա բոլորովին հաշվի շառնելով վանքի շահն ու վնասը և հոգևորականության ու հայ ազգի ակնկալությունները, կարգադրեց, որ կամ վանքի վերակացուները ի դիմաց հանդուցյալ վանականների ունեցվածքի և իրերի 15000 թուման վճարեն և ապա նրանց սենյակի դուռը բացեն, կամ էլ սարգարի կարգադրությամբ Ջաֆար խանը դուռը բանա և եղածը ցուցակագրի:

Երբ Ջաֆար խանը իր բոլոր ծառաների հետ գնաց հանդուցյալ վանականների սենյակը բացեց, նախ բոլոր ոսկեղենն ու արծաթեղենը հավաքեց երկու արկղիկների, իսկ մատանիները, ժամացույցները և այլ ականակուռ իրերը մի այլ արկղի մեջ և ապա մնացած ապրանքների մի մասը գաղտնի, մյուս մասը բացահայտ կերպով, ինքը և իր ծառաները վերցրին և նոր միայն ինչ

որ մնացել էր, ցուցակագրեցին և հայերին ու պարսկերին առանձին արձանագրութիւններ կազմեցին: Դրանցից հետո վանքի վերակացուներին կարգադրեց զնալ իրենց տները, իսկ հիշյալ երեք արկղերը, առանց նրանց միջի եղածները ցուցակագրելու, ինքը՝ Ջաֆար խանը վերցրեց տարավ իր տունը: Այնտեղ նա նախապես դրանք բացելուց և ցանկացածը վերցնելուց հետո, գիշերը վանքի վերակացուներին կանչել տվեց իր մոտ և որպէս թե առաջին անգամն է արկղերը բացում, նրանց ներկայութեամբ բացեց դրանք և ինչ որ այնտեղ մնացել էր, ինչպէս ոչխարից միայն սկանչները մնացած լինէր, արձանագրեց և հաշորդ օրը դրանք հանձնեց վերակացուներին:

Այնուհետև այն պատրվակով, թե իբր հանգուցյալ վանականների սննդակում ինչ որ բաներ պակաս են եղել, գիշերաժամին իր մոտ կանչեց Բզմիբից եկած հանգուցյալ վանականի ենթականերից Ստեփան վարդապետին և երկու ծնկների արանքը բար զնկով, ոտքերը պարանով այնքան ձգել տվեց, որ ծնկների հատվածները իրարից անջատվեցին և ապա երեսի վրա պառկացնելով փայտով խիստ ծեծել տվեց՝ պահանջելով, որ նա ասի, թե վախճանված վանականի իրերից ինքը շատ բաներ տվել է վանքի վերակացուներին: Հետո կարգադրեց շամփուր տաքացնել և նրա մարմինը խաբանել, բայց երբ նրանից 40 թուման կանխիկ գրամ և 60 թումանի մուրհակ վերցրեց, կարգադրեց շխարանել և ազատ արձակեց:

Ջաֆար խանը այնուհետև մտավ տաճարը և կարգադրեց բացել ներքին խցի դուռը, որտեղ պահվում են Լուսավորչի աջն ու Ս. Սարգսի մատուցներն ու այլ սրբութիւններ, և ցանկացավ մտնել այնտեղ և ներսում եղած իրերը վերցնել: Նրան ասացին, որ բացի կաթողիկոսական տեղապահից ուրիշ ոչ ոք իրավունք չունի այդ խուցը մտնել և թախանձելով ու խնդրելով, մեծ դժվարութեամբ կարողացան համոզել նրան, որ ներս չմտնի և քանի որ նա շարունակում էր պնդել իր ուղածը, ի վերջո համաձայնվեց, որ իր բարեկամ վանականներից մեկը ներս մտնի և այնտեղ պահվող արկղը դուրս բերի: Երբ արկղը բերին, նա բացեց և միջից մի զանգով ժամացույց վերցրեց և մնացած իրերի մեջ իրեն վայել բան չգտնելով, թողեց ու հեռացավ:

Հիշքեթի 1228 թ. զիհաջջա ամսի 7-ին (1813 թ. դեկտ. 20) սարգարի մրտերիմներից Միրզա-Ջարբարը մտել է վանք և ձեռքն անցածը հափշտակելուց հետո, իր ծառաներին հրամայել է այնտեղ եղածներին բոլորին կոտորել, երկու վանականների՝ մեկին երկու տեղից, մյուսին մեկ տեղից ծանր վերքեր են հասցրել: Մի ուրիշին էլ սրով հարվածել են զլխին, վեղարը պատռել և միայն տակից ծածկած բամբակյա զլխարկն է նրան մահից փրկել: Մի վանականի էլ փայտով ծեծելով ջարդուփշուր են արել, իսկ մի ուրիշի այնքան են ծեծել, որ շունչը կտրվել է: Հետո ուղել են նրան սպանել, սակայն այդ պահին սարգարի ծառաներից մեկը եկել է ու նրանց ձեռքից ազատել: Վանքի դռնապաններից մեկին էլ այնքան են ծեծել, որ շունչը փչել է:

Պետք է ասել, որ նման բացահայտ բռնութիւններն ու ստնձգութիւնները և վանքի ավերման դիտավորութիւնները երբեք չեն նվազել: Այսպէս օրինակ, արդեն քանի տարի է, որ Ջաֆար խանը, իր սեփական գինին վաճառելու համար, էջմիածնի վանքի փոքր կարավանատանը 13 խանութ է դրողեցրել և վանքի մարդկանց արգելել է իրենց այգիների գինին անձամբ վաճառել, որպէսզի ինքը առաջաթներից շնչին զնով զնի և երկու-երեք անգամ ավելի թանկ իր խանութներում վաճառի: Այս պատճառով էլ էջմիածնի վանքի հոգևորա-

կանությունն ու ամբողջ միաբանությունը տարեկան շուրջ 1500 թուման վնաս է կրում, քանի որ գինու վաճառքը նրա մենաշնորհն է դարձել:

Նման անարդար կարգերի հետևանքով, էջմիածնի վանքն, ընդհանրապես, այս հինգ տարիների և հատկապես վերջին երկուսուկես տարիների ընթացքում, մինչև կաթողիկոսի փախուստն այնտեղից, 33684 թուման 5900 դինար պարտքի տակ է ընկել: Այս միջոցում թեպետ պարտատերերին վճարված է 35536 թուման 3500 դինար* և սակայն այժմ էլ վանքը 32000 թումանից ավելի պարտք ունի, քանզի վեց ամիսը մեկ, մուրհակներին 10-ին 3 տոկոս է բարդվել, բացի շատերի կողմից հարուցված զանազան վեճերը: Ինչպես երևում է ներկայումս մեր ձեռքում գտնվող մի մուրհակից, սարդարը նույնպես նպաստել է, որպեսզի վանքի պարտատերերը ավելի մեծ կորուստ և վնաս պատճառեն վանքին, որով և բացատրվում է վանքի պարտքերի և ներկա անմխիթար վիճակի պատճառը:

Բոլորին հայտնի է, որ հայոց վանքի եկամուտները գոյանում են հայ համայնքների կամավոր նվիրատվություններից, ինչպես նաև սեփական գանձադին կալվածներից ստացվող արդյունքներից, որոնցով հոգում են բոլոր ծախսերը, և առկա պահանջները բավարարելուց հետո վանքը միշտ ունևոր վիճակում է լինում: Ներկա պայմաններում, այդ եկամուտները ծախսերը չեն փակում, և վանքը մեծագումար, ծանր պարտքերի տակ լինելով, կաթողիկոսն ու հոգևորականութունը դժվարին ու անելի վիճակի են մատնված: Կաթողիկոսը հիմա մեր կողմերն է եկել, որպեսզի այդ պարտքերի ծանր բեռից ազատվելու միջոցներ գտնի ու ետ վերադառնա և շարունակի իր շանքերը վանքը վերոհիշյալ ոտնձգություններից ու ճնշումներից ազատելու ուղղությամբ:

Բայց ահա, երբ կաթողիկոսը զնաց Ղարաբաղ, դրանից անմիջապես հետո բոլոր հայերն ու մյուս ազգերը իմացան, թե ինչպես հիշյալ երկու վանականների մահից հետո սարդարը վանքից 15000 թուման է պահանջել և թե ինչպես Ջա'ֆար խանը եկել է նրանց խուցը և յուրացրել ունեցվածքը և ինչպիսի բռնությունների ու տանջանքների են ենթարկվել վանքում գտնվող հոգևորականներն ու բոլոր վանականները:

Լսելով այս մասին, ինչպես հայերը, այնպես նաև մյուս քրիստոնյաները, եկան այն համոզման, որ այս պայմաններում էջմիածնի վանքը հավիտյան պարտքերից չի կարող ազատվել և չի կարող հիշրեթի 1212 (1798) թ. առաջ ունեցած իր պատիվն ու փառքը վերականգնել:

Ներկայումս, երբ բոլորը մեկուսացել են ինձանից և չեն ցանկանում որևէ ձևով օժանդակել, աղոթարարս, որ այս գործերի առնչությամբ իմ ուժերի առավելագույն շահով ջանացել եմ էջմիածնի վանքին և կաթողիկոսին օգտակար լինել, սույն խնդրագրի հետ Նորին գերազանցությանն եմ ներկայացնում նաև Ջա'ֆար խանի ինձ գրած նամակի պատճենը, որից Ձեզ պարզ կդառնա էջմիածնի դարեթի (հարկերի կասպալառու) մտադրությունն ու ցանկությունները և վերաբերմունքը կաթողիկոսի և ընդհանրապես բոլոր հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչների, այդ թվում նաև աղոթարարիս նկատմամբ, որ երկար ժամանակ է, ինչ նրանցից հեռու եմ գտնվում:

Իսկ եթե, աստժո ողորմածությամբ, Նորին գերազանցություն Արքայորդին բարեհաճի էջմիածնի վանքի, կաթողիկոսի, հոգևորականության և աղո-

* Բնագրում սխալմամբ՝ շահի:

թարարիս մասին, իրեն հետաքրքրող մանրամասնություններ իմանալ, որպիսությունը ամենայն ճշգրտությամբ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը կպատմի:

Ելնելով նորին գերազանցության էջմիածնի վանքի նկատմամբ ցուցաբերած բարեխնամ վերաբերմունքից, Ձեր աղոթարարը լիահույս է, որ նկատի ունենալով մինչև այժմ տեղի ունեցած ոտնձգություններն ու բռնությունները, միջոցներ ձեռք կառնվեն, որպեսզի վանքն ազատվի վերոհիշյալ պարտքերից:

Միշտ եղել և մնում ենք նորին վսեմության կենաց և իշխանության հարատևման համար աղոթողներ:

А. Д. ПАПАЗЯН

ПИСЬМЕННЫЙ ПРОТЕСТ НЕРСЕСА АШТАРАКЕЦИ,
1823 г.

(Резюме)

В фонде «архив католикоса» Матенадарана им. Маштоца сохранилась копия пространного письменного протеста на персидском языке видного церковного и общественно-политического деятеля Нерсеса Аштаракеци. В протесте, направленном в 1823 г. наместнику Ирана, наследному принцу Аббасу-Мирзе, подробно описаны посягательства и акты насилия, которые совершали в 1797—1822 гг. ханы Еревана Мухаммад хан (1784—1805), сардар Хусейнкули хан (1807—1827), брат последнего Хасан хан и подчиненные им чиновники в отношении Эчмиадзинского монастыря и его братии. Периодически повторявшиеся хищения и насильственное взывание больших сумм денег привели к огромной задолженности монастыря.

Написанный хорошо осведомленным и авторитетным лицом этот архивный документ является достоверным историческим источником и представляет как таковой определенную источниковедческую ценность, пополняя наши представления об анархии и произволе, которые царили в Восточной Армении накануне ее присоединения к России.

Целью настоящей публикации является ознакомление широких кругов научной общественности с содержанием этого интересного документа.

H. PAPAZIAN

LA LETTRE DE PROTESTATION DE 1823 DE NERSES
ASHTARAKETSI

(R é s u m é)

Les „Archives du catholicos“ du service des Archives du Maténadaran Machtotz conservent la copie d'une longue lettre de protestation écrite en 1823 par le célèbre ecclésiastique et homme politique Nerses

Achtarakétsi au vice-roi et héritier du trône de l'Iran Abbas-Mirza, où il donne une description détaillée des attentats et des persécutions perpétrés par les khans Mouhammad (1784—1805) et Sardar Houssein Kouli (1807—1805) d'Erévan, le frère de ce dernier, Hassankhan, et leurs subordonnés contre le monastère et la congrégation d'Etchmiadzine, de même que les vols périodiquement renouvelés et les énormes sommes d'impôts exigées qui à cette époque avaient atteint des dimensions sans précédent réduisant le monastère à des dettes exorbitantes.

Ecrit par une personnalité compétente et bien informée, ce document historique est digne de foi et présente une valeur déterminée du point de vue de l'étude des sources; il vient compléter nos notions relatives aux abus de pouvoir et à la tyrannie régnant en Arménie Orientale aux décennies précédant son rattachement à la Russie.

Dans le but de rendre les faits contenus dans la lettre de protestation accessibles à un plus large auditoire scientifique l'auteur de l'article publie la traduction arménienne du document.